

ҮЛКЕН АЛТАЙ ӘЛЕМІ
Халықаралық ғылыми журнал

МИР БОЛЬШОГО АЛТАЯ
Международный научный журнал

THE WORLD OF THE GREAT ALTAI
International research journal

Журнал үш айда бір рет шығады
Журнал выходит один раз в три месяца
The journal is published once in three months

6 (4) 2020

**Бас редакторы – Халықаралық редакциялық кеңестің төрағасы - профессор,
заң ғылымдарының кандидаты (PhD) Төлеген Мұхтар Әділбекұлы.**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

*Алексеев А.Н. (бас редактордың орынбасары),
Аубакирова Ж.С., Столярова Е.О., Чжан Е.Е.*

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

*Аблажей Н.Н. (Ресей), Аманжолова Д.А. (Ресей), Балдано М.Н. (Ресей),
Григоричев К.В. (Ресей), Водичев Е.Г. (Ресей), Дятлов В.И. (Ресей), Кабулдинов З.Е. (Қазақстан),
Камалов А.К. (Қазақстан), Каримов Б.Р. (Өзбекстан), Наваанзох Х. Цедев (Монголия),
Пуджол К. (Франция), Самашев З.С. (Қазақстан), Сақтағанова З.Г. (Қазақстан),
Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан), Тадышева Н.О. (Ресей), Ташагил А. (Түркия),
Щеглова Т.К. (Ресей), Еремин А.А. (Ресей), Лысенко Ю.А. (Ресей), Салихов Р.Р. (Ресей),
Қадыржанов Р.Қ. (Қазақстан), Алимхан А.А. (Қазақстан).*

**Editor in Chief – Chairman of the International Editorial Board - Professor,
Candidate of Legal Sciences (PhD) Tolegen Mukhtar.**

EDITORIAL BOARD:

*Alekseenko A. (Deputy Editor-in-Chief),
Aubakirova Zh., Stolyarova E., Zhang E.*

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

*Ablazhei N. (Russia), Amanzholova D. (Russia), Baldano M. (Russia), Grigoriev K. (Russia),
Vodichev E. (Russia), Dyatlov V. (Russia), Kabuldinov Z. (Kazakhstan), Kamalov A. (Kazakhstan),
Karimov B. (Uzbekistan), Navaanzoch H. (Mongolia), Pujol K. (France), Samashev Z. (Kazakhstan),
Saktaganova Z. (Kazakhstan), Sultangalieva G. (Kazakhstan), Tadysheva N. (Russia),
Tashagil A. (Turkey), Scheglova T. (Russia), Eremin A. (Russia), Lysenko Y. (Russia),
Salikhov R. R. (Russia), Kadyrzhanov R. (Kazakhstan), Alimkhan A. A. (Kazakhstan).*

**Главный редактор – председатель Международного редакционного совета - профессор,
кандидат юридических наук (PhD) Төлеген Мұхтар Адильбекұлы**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

*Алексеев А.Н. (заместитель главного редактора),
Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О., Чжан Е.Е.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

*Аблажей Н.Н. (Россия), Аманжолова Д.А. (Россия), Балдано М.Н. (Россия),
Григоричев К.В. (Россия), Водичев Е.Г. (Россия), Дятлов В.И. (Россия),
Кабулдинов З.Е. (Казахстан), Камалов А.К. (Казахстан), Каримов Б.Р. (Узбекистан),
Наваанзоч Х. Цэдэв (Монголия), Пужоль К. (Франция), Самашев З.С. (Казахстан),
Сақтағанова З.Г. (Казахстан), Сұлтанғалиева Г.С. (Казахстан), Тадышева Н.О. (Россия),
Ташагил А. (Түркия), Щеглова Т.К. (Россия), Еремин А.А. (Россия), Лысенко Ю.А. (Россия),
Салихов Р.Р. (Россия), Қадыржанов Р.Қ. (Казахстан), Алимхан А.А. (Казахстан).*

Меншік иесі: «Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» коммерциялық емес
акционерлік қоғам

Owner: Non-profit joint-stock company «Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University»

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Восточно-Казахстанский университет име-
ни Сарсена Аманжолова»

The Content – Мазмұны – Содержание

Dear Reader!

Құрметті оқырман!

Уважаемый читатель! 1103

Taimagambetov Zh., Zheleznyakov B.A.

Images of shamans in the rock art of Zhetysu in the context of studying the phenomenon of shamanism in the petroglyphs of Central Asia

Таймағамбетов Ж. К., Теміртас Б. А.

Орта Азия петроглифтеріндегі шаманизм феноменін зерделеу контексіндегі Жетісу жартас өнеріндегі бақылардың бейнелері

Таймағамбетов Ж.К., Железняков Б.А.

Образы шаманов в наскальном искусстве Жетысу в контексте изучения феномена шаманизма в петроглифах Центральной Азии 1106

Umitkaliyev U. U.

Problems of the continuity of the burial traditions of the saks - sakha– kazakhs

Үмітқалиев Ұ. Ұ.

Сақ – саха - қазақ жерлеу дәстүрлеріндегі сабақтастық мәселесі

Умиткалиев У. У.

Проблемы преемственности погребальных традиций саков – саха – казахов 1126

Zhumatayev R. S.

The horse in the worldview of the ancient nomads of the Kazakh steppes: problems of cultural and historical continuity

Жұматаев Р. С.

Қазақ даласы ежелгі көшпелілерінің дүниетанымындағы жылқы: тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері

Жуматаев Р. С.

Лошадь в мировоззрении древних кочевников казахских степей: проблемы культурно-исторической преемственности 1133

Kozha M., Zhetibaev K.

Sacred places of Kazakh history: Martobe and Kultobe

Кожа М.Б., Жетібаев Қ.

Қазақ тарихының киелі жерлері: Мәртөбе және Күлтөбе

Кожа М.Б., Жетібаев К.М.

Сакральные места казахской истории: Мартобе и Культобе 1162

Schmidt W.

Germans of Kazakhstan in the 1920 – 1930-s: on the issue of the emigration movement (based on the materials of Kazakhstan archives)

Шмидт В.

1920-1930 жылдардағы Қазақстан немістері: эмиграциялық қозғалыс мәселесі (Қазақстан мұрағаттарының материалдары бойынша)

Шмидт В.

Немцы Казахстана в 1920 – 1930 - е годы: к вопросу об эмиграционном дви-

жении (по материалам казахстанских архивов) 1174

Aubakirova Zh. S., Alekseyenko A. N.

Features of the functioning of the sovereign demographic system of Kazakhstan: the defining role of the Kazakh ethnic group (2009-2019)

Әубәкірова Ж. С., Алексеенко А.Н.

Қазақстанның егеменді демографиялық жүйесінің ерекшеліктері: қазақ этносының шешуші рөлі (2009-2019 жж.)

Аубакирова Ж. С., Алексеенко А. Н.

Особенности функционирования суверенной демографической системы Казахстана: определяющая роль казахского этноса (2009–2019 гг.) 1183

Stolyarova E.

Professional self-realization as a value of Kazakh urban youth

Столярова Э.

Кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру қазақ қалалық жастарының құндылығы ретінде

Столярова Э.

Профессиональная самореализация как ценность казахской городской молодежи 1200

Naurzbayeva Z. Zh.

Traumatic history and its impact on modern Kazakhs in the Talasbek Asemkulov's novel "A Life at Noon"

Наурызбаева З. Ж.

Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романындағы тарихи травмалар мен олардың қазіргі қазақ халқына тигізген әсері

Наурызбаева З. Ж.

Травмы истории и их влияние на современных казахов в романе Таласбека Асемкулова «Полдень» 1221

Mussaeva E.A.

Development features of the higher educational institutions in Kazakhstan and their characteristics in the educational market

Мусаева Э.А.

Қазақстандағы жоғары оқу орындарының даму ерекшеліктері мен оның білім беру нарығындағы сипаты

Мусаева Э.А.

Особенности развития высших учебных заведений Казахстана и их характеристика на рынке образования 1233

UDC: 314**Features of the functioning of the sovereign demographic system of Kazakhstan: the defining role of the Kazakh ethnic group (2009-2019)****Aubakirova Zhanna Sakenovna**

Candidate of Historical Sciences, Director of SIC «Altaytanu», Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

Alekseyenko Alexander Nikolaevich

Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of SIC «Altaytanu», Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: alalexeenko56@gmail.com

Annotation. One of the most important criteria for Kazakhstan's independence was the acquisition of not only political, but also demographic sovereignty, which gives the state the opportunity to develop on its own demographic basis. As a result, the problem of forming Kazakhstan's demographic system, the core of which is the Kazakh ethnic group, is of paramount importance. The formation of the sovereign demographic system of the Republic of Kazakhstan occurred not only as a result of demographic evolutions of the Kazakhs, but also changes in the number of other peoples. Therefore, the demographic history of an ethnic group cannot be studied outside the national context. To study the ethnodemographic situation in Kazakhstan in a long-term retrospective, the authors identified four ethnic groups: Kazakhs, Russians, Ukrainians, and Germans. This choice is explained by the fact that these ethnic groups made up the vast majority of the population of Kazakhstan and its regions in all historical periods. They determined and determine the vector of development of both national and regional ethnodemographic processes.

Keywords: ethnodemographic situation, Kazakhs, Kazakhstan, Russians, Ukrainians, Germans.

ӨОЖ: 314**Қазақстанның егеменді демографиялық жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктері: қазақ этносының шешуші рөлі (2009-2019 жж.)****Әубәкірова Жанна Сәкенқызы**

Тарих ғылымдарының кандидаты, «Алтайтану» ҒЗО директоры, Өскемен қаласы, Қазақстан, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

Александр Николаевич Алексеенко

Тарих ғылымдарының докторы, «Алтайтану» ҒЗО бас ғылыми қызметкері, Өскемен қаласы, Қазақстан, e-mail: alalexeenko56@gmail.com

Аңдатпа. Қазақстан тәуелсіздігінің маңызды белгілерінің бірі мемлекетке өзінің демографиялық негізінде дамуға мүмкіндік беретін саяси ғана емес, демографиялық егемендікке де ие болу болып табылады. Осының салдарынан өзегі қазақ этносы болып табылатын қазақстандық демографиялық жүйенің қалыптасу мәселесі бірінші дәрежелі мәнге ие болып отыр. Қазақстан Республикасының егеменді демографиялық жүйесінің қалыптасуы қазақтардың демографиялық эволюциясы салдарынан ғана емес, сонымен қатар басқа халықтар санының өзгеруі салдарымен де байланысты болды. Сондықтан қандай да бір этностың демографиялық тарихын жалпымемлекеттік контекстіден тыс зерттеуге болмайды. Қазақстандағы этнодемографиялық жағдайға ұзақ мерзімді шолу жасай отырып зерттеу үшін осы мақалада авторлар төрт этникалық топты белгілеп алды: қазақтар, орыстар, украиндықтар және немістер. Бұл таңдау аталған этностардың барлық тарихи кезеңдерде Қазақстан мен оның өңірлері халқының басым көпшілігін құрағандығымен түсіндіріледі. Аталған ұлттар республикалық, сондай-ақ өңірлік этнодемографиялық процестердің даму векторын анықтаған және анықтайды.

Түйінді сөздер: этнодемографиялық жағдай, қазақтар, Қазақстан, орыстар, украиндар, немістер.

УДК 314**Особенности функционирования суверенной демографической системы**

Казахстана: определяющая роль казахского этноса (2009–2019 гг.)**Аубакирова Жанна Сакеновна**

Кандидат исторических наук, директор НИЦ «Алтайтану», г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

Алексеев Александр Николаевич

Доктор исторических наук, главный научный сотрудник НИЦ «Алтайтану», г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: alalexeevko56@gmail.com

Аннотация. Одним из важнейших критериев независимости Казахстана стало обретение не только политического, но и демографического суверенитета, дающего государству возможность развиваться на собственной демографической основе. Вследствие этого, проблема формирования казахстанской демографической системы, стержнем которой является казахский этнос, приобретает первостепенное значение. Становление суверенной демографической системы Республики Казахстан происходило не только вследствие демографических эволюций казахов, но и изменений в численности других народов. Для изучения этнодемографической ситуации в Казахстане в длительной ретроспективе в статье авторами обозначены четыре этнические группы: казахи, русские, украинцы, немцы. Данный выбор объясняется тем, что названные этносы составляли подавляющее большинство населения Казахстана и его регионов во все исторические периоды. Именно они определяли и определяют вектор развития как республиканских, так и региональных этнодемографических процессов.

Ключевые слова: этнодемографическая ситуация, казахи, Казахстан, русские, украинцы, немцы.

**Егеменді демографиялық жүйенің ерекшеліктері:
қазақ этносының шешуші рөлі (2009-2019 жж.)**

Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеев

Кіріспе. Тәуелсіздікке қол жеткізу және егемен Қазақстанның құрылысы саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени қайта құрулардың күрделі жолынан өтті. Бұл ретте мемлекет халқының демографиялық іс-әрекеттері көбіне осы қайта құрулардың табыстылығына байланысты болады. Егемен Қазақстанның демографиялық тарихы бірнеше кезеңнен өтті. Республика үшін ең күрделі кезең 1990 жылдар болды, оны ел Президенті Н.Ә. Назарбаев атап өтті: «Ұлттық қауіпсіздіктің жетекші басымдықтары дәрежесіне күшті демографиялық және көші-қон саясаты шығарылуы тиіс. Егер біздің мемлекеттік органдар бұрынғыша бұған немқұрайлы қараса, онда біз ХХІ ғасыр қарсаңында Ресейден кейін «демографиялық кірес» жағдайына кіреміз, онда халық саны сыртқы көші-қон процестерінің салдарынан ғана емес, табиғи жолмен де азаяды. Бұл үрдіс тез арада тоқтатылуы тиіс» (Назарбаев, 1997).

Ел Президентінің алғашқы жолдауынан бері жиырма жылдан астам уақыт өтті. Демографиялық көзқарас тұрғысынан – бір ұрпақтан аз уақыт. Осы қысқа тарихи кезеңде Қазақстандағы демографиялық ахуал түбегейлі өзгерді. Республикада автохтонды негізде жұмыс істейтін егеменді демографиялық жүйе құрылған. Қазақстан демографиялық егемендікке қол жеткізді деп сеніммен айтуға болады.

Қазақстанның жиырмасыншы ғасырдың басынан кешкен этнодемографиялық сілкіністері КСРО-ның саяси, әлеуметтік, экономикалық дамуының салдары болды. Республикаға көші-қон ағынының нәтижесінде оның этникалық құрамы түбегейлі өзгерді. Бұл үрдісте негізгі рөлді кеңес заманында Қазақстан халқының көпшілігін, ең алдымен қалаларда құраған славян халықтары атқарды. Нәтижесінде қазақтардың демографиялық даму ерекшелігі КСРО-ның еуропалық бөлігіне тән стандарттарға жақындатылған орташаланған республикалық

көрсеткіштерде жойылды.

Қазіргі уақытта мемлекет халқының көпшілігі қазақтар болып табылады, сыртқы көші-қонның халық санының серпініне әсері барынша аз. Демографиялық дамудың негізгі нұсқалары ел ішінде және қазақ этносының мәдени, әлеуметтік ерекшеліктеріне шоғырландырылған. Жаңа тарихта алғаш рет республиканың демографиялық жүйесі егеменді негізде жұмыс істей бастады. Оның қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтайық. Кеңестік кезең Қазақстанның егеменді дамуына елеулі әсер етті. КСРО-ның ыдырауы және жаңа ұлттық мемлекеттердің құрылуы бұрынғы одақтас республикалардың титулдық этностарының демографиялық, экономикалық, әлеуметтік, саяси құрылымда шешуші болатын мемлекет құрушы қызметтерді орындауға дайындығы туралы мәселені өзекті етті. Қазақстан үшін бұл мәселелер, біздің ойымызша, аса өзекті болды. Мемлекеттің этнодемографиялық дамуында «өткен шақ» көбіне қазіргі мен болашақтың мәнін анықтайды.

Республика халқының «кеңестік» тарихын екі кезеңге бөлуге болады, олардың шартты шекаралары халық санағы күндері болып табылады (1-кестені қараңыз).

1 кесте - 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы Бүкілодақтық халық санақтарының деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1959		1970		1979		1989	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
барлық халық	6198,0	100	6151,0	100	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
қазақтар	3637,5	58,5	2327,7	37,8	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
орыстар	1275,8	20,6	2458,7	40,0	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
украиндықтар	860,0	13,9	658,3	10,7	741,3	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	956,2	5,8
немістер	51,1	0,8	92,6	1,5	659,8	7,1	858,1	6,6	887,4	6,1	957,5	5,8
өзге этностар	254,2	4,1	613,7	10,0	1134,3	12,2	1461,0	11,2	1618,4	11,0	1788,7	10,9

Дереккөздер: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская АССР. – М., 1928. –15-46 б., 126-153; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336, д. 338-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦАРК. Ф. 1568, оп. 21, д. 4; Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. –7-70 б.

Бірінші кезеңнің жұмысы кезінде (1926 және 1959 жылдардағы халық санақтары) XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде қалыптасқан халықтың этникалық құрылымы елеулі өзгерістерге ұшырады. Мәселен, 1959 жылы қазақтар саны 1926 жылмен салыстырғанда 23,2 %-ға қысқарды, бұл ретте халық 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезінде ең көп шығынға ұшырады. КСРО-ның басқа өңірлерінен (депортация, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы эвакуация, тың және тыңайған жерлерді игеру, индустриялық даму) келген ағым халықтың жалпы санының серпініндегі сәтсіздіктерді біршама тегістеді, бірақ республиканың этникалық құрамын түбегейлі өзгертті. 1959 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқы құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 30,0 %-ды құрады (1-кестені қараңыз). Әсіресе қалаларда қазақ тілінің, ұлттық мәдениетінің маңызы едәуір азайды.

Сонымен қатар Қазақстан халқының құрамындағы әртүрлі этностардың үлес салмағын салыстыру қазақтардың өздерінің демографиялық даму бары-

сын тікелей анықтайтын үрдістерді талдауды ғылыми ойдың шеткері аймағына қалдырады. Статистика деректері бір демографиялық ұрпақ ішінде (1959-1989 жылдардағы халық санақтары арасындағы отыз жыл) қазақ этносының саны 2,34 есе ұлғайғанын анықтады. Неғұрлым жоғары өсу қарқыны (51,9 %) 1960 жылдары байқалды (1959-1970 жылдардағы халық санағы) (1-кестені қараңыз). Осылайша 1950-60 жылдары қазақтар демографиялық жарылыс жағдайын басынан кешірді. Біздің ойымызша, сол уақытта қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық қызметтің этникалық саралануы шешуші мәнге ие болғанын атап өткен жөн. Индустриялық-өнеркәсіптік қызметтерді негізінен «титулдық емес» этностар атқарды. Қазақтардың көпшілігі ауыл тұрғындары болып қала берді. Мемлекеттің әлеуметтік преференциялары (тегін медицина және білім беру, түрлі жәрдемақылар, көп балалы отбасыларды қолдау және т.б.) қолдаған бала туу дәстүрлері этностың демографиялық сипаттамаларының сапалы өзгеруіне әкелді. Бала туудың сақталып отырған деңгейі аясында өлім-жітімнің (бірінші кезекте нәрестелік) тез төмендеуінің салдары халық санының қарқынды өсуі болды. 1950-80 жылдары қазақтар жинақтаған демографиялық әлеует өткен жылдардағы шығындардың орнын толтыруға ғана емес, сонымен бірге егеменді демографиялық жүйенің табысты жұмыс істеуінің негізі болуға да мүмкіндік берді (2-кестені қараңыз).

2 кесте - 1989, 1999, 2009 жылдардағы халық санақтарының және 2019 жылғы ағымдағы статистиканың деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен құрамы (мың адам)

	1989		1999		2009		2019	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
барлық халық	16464,5	100	14953,1	100	16009,6	100	18395,5	100
қазақтар	6534,6	39,7	7985,0	53,4	10096,8	63,1	12587,5	68,4
орыстар	6227,5	37,8	4509,6	30,2	3793,8	23,7	3471,0	18,9
украиндықтар	956,2	5,8	547,1	3,7	333,0	2,1	270,9	1,5
немістер	957,5	5,8	353,4	2,3	178,4	1,1	178,6	1,0
өзге этностар	1788,7	10,9	1558,0	10,4	1607,6	10,0	1887,5	10,2

Дереккөздер: Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – 7-70 б.; Национальный состав населения РК. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000. – 6-8 б.; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник. - Астана, 2010. – 4-6 б.; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерство Национальной экономики РК. Нур-Султан, 2019.

Статистикалық деректер көрсеткендей, XX ғ. соңы мен XXI ғ. басында Қазақстанның этникалық құрамының кезекті түбегейлі өзгеруі орын алды. 2019 жылдың құрылымы 1926 жылдағыдай болды, тек қазақтардың үлес салмағы ол кезден көп болды. 1990 жылдары еуропалық халықтардың эмиграциясы республикадағы тұрғындар санының азаюына әкелді. Кейіннен мемлекет халқы санының неғұрлым сенімді серпінін қазақтар айқындады. 1989-2019 жылдары Қазақстанда тұрғындар саны 11,2 %-ға өсті. Бұл ретте қазақтар саны 1,9 есе ұлғайды, ал орыстар – 1,8 есе, украиндықтар – 3,5 есе, немістер – 5,4 есе қысқарды. Нәтижесінде 2019 жылы халық құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 68,4 %-ды құрады.

Посткеңестік кезеңде халықтың серпіні егеменді дамудың әлеуметтік, саяси, экономикалық ерекшеліктерін көрсететін әртүрлі компоненттердің көбірек неме-

се азырақ әсерінен өзгерді (3-кестені қараңыз).

3 кесте - 1990-2019 жылдардағы Қазақстан халқы санының өзгеру компоненттері (мың адам)

жылдар	жалпы өсім	оның ішінде			
		табиғи өсім	көші-қон өсімі	оның ішінде	
				эмиграция	иммиграция
1990-2019 оның ішінде	3625.7	5860.4	-2234.7	3969.2	1734.5
1990-2003	-522,6	1678,6	-2201,1	3364,5	1163,4
2004-2011	1516,6	1417,3	99,3	331,9	431,2
2012-2019	2631.7	2764.6	-132.9	272.8	139.9

Дереккөздер: <http://stat.gov.kz/faces/wcnavexternalid/homeNumberspopulation> (дата обращения: 20.06.18); Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник/на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. Гл. редактор Айдапкелов Н. –5, 83 б.; Central Asia Monitor, 2020, 9 марта.

XX ғасырдың соңы-XXI ғасырдың басында халық санының серпінінің эволюциясындағы жетекші компоненттер сыртқы көші-қон болды. Бұл кезеңнің (1990-2003 жж.) айрықша ерекшелігі сыртқы көші-қонның теріс сальдосы халықтың табиғи өсімінен асып кетті, нәтижесінде мемлекет халқының саны азайды.

Екінші кезеңнің хронологиялық шеңбері (2004-2011 жж.) демографиялық жағдайдағы елеулі өзгерістерді тіркейді. Бұл уақытта Қазақстан халқының саны сыртқы көші-қонның оң сальдосы есебінен де, табиғи өсім есебінен де өсті.

Қазіргі үшінші кезеңнің (2012-2019 жж.) ерекшелігі – сыртқы көші-қонның теріс сальдосын бірнеше рет жабатын табиғи өсу қарқынының ел халқы санының серпініне шешуші әсер етуі.

Берілген кезеңдердің әртүрлі хронологиялық шеңберлеріне байланысты жағдайды 4-кестеде көрсетілген орташа жылдық көрсеткіштер айқын көрсетеді.

4 кесте - 1990-2019 жылдардағы Қазақстан халқы санының өзгеру компоненттерінің орташа жылдық көрсеткіштері (мың адам)

жылдар	жалпы өсім	оның ішінде			
		табиғи өсім	көші-қон өсімі	оның ішінде	
				эмиграция	иммиграция
1990-2016 оның ішінде	107,8	187,5	-79,7	142,4	62,7
1990-2003	-37,3	119,9	-157,2	240,3	83,1
2004-2011	189,6	177,2	12,4	41,5	53,9
2012-2019	329.0	345.6	-16.6	34.1	17.5

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. 5, 83 б.; Central Asia Monitor. 2020. 9 марта.

4-кестенің деректерінен көші-қон қозғалыстарының қарқындылығы күрт төмендегенін көруге болады. Мәселен, 2012-2019 жылдары эмигранттардың ор-

таша жылдық саны 1990-2003 жылдарға қарағанда 7,0 есе, иммигранттар саны 4,7 есе қысқарды. Сонымен бірге табиғи өсімнің орташа жылдық көрсеткіштері 2012-2019 жылдары 1990-2003 жылдарға қарағанда 2,9 есе, 2004-2011 жылдарға қарағанда 1,9 есе көп болды.

Республикада денсаулық сақтау жүйесінің жақсаруының салдарынан болған халықтың өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы табиғи өсім көрсеткіштерінің өсуіне айтарлықтай ықпал етті. 10 жылда (2009-2019 жж.) Қазақстанда орташа өмір сүру ұзақтығы 4,58 жылға көбейді (5-кестені қараңыз).

5 кесте - Қазақстанда 2009-2019 жылдары туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы, жас

	2009	2019
барлық халық	68.69	73.18
ер адамдар	63.62	68.82
әйел адамдар	73.55	77.30
қала халқы	68.35	73.08
ер адамдар	62.79	68.39
әйел адамдар	73.58	77.23
ауыл халқы	68.94	73.35
ер адамдар	64.67	69.42
әйел адамдар	73.51	77.43

Дереккөз: Женщины и мужчины Казахстана. Статистический сборник: Астана, 2010. 11 б.; (www.stat.gov.kz)

2019 жылы ер адамдар 2009 жылға қарағанда 5,20 жылға, әйелдер 4,78 жылға ұзағырақ өмір сүрді. Қалалық ер адамдар өмір сүру ұзақтығында үлкен жетістіктерге жетті, олар 5,60 жылға ұзақ өмір сүре бастады. Өмір сүру ұзақтығының өсуі көп жағдайда республикадағы сәби өлімінің қысқаруының салдарынан болып табылады, 2019 жылы ол 8,35 промиллені құрады.

Осылайша көбею үрдістерінің призмасы арқылы мәселені зерттеудің өзектілігі жыл сайын артып келеді. Сонымен бірге бұл демографиялық жүйенің қазіргі заманғы жұмыс параметрлерін қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосқан сыртқы көші-қон болды. Қазақстаннан негізінен қалалардан, көшіп кету нәтижесінде халықтың көбею үрдістеріне өз үлесін қосқан еуропалық компоненттің едәуір бөлігі (бала туудың төмен көрсеткіштері және өлім-жітімнің жоғары көрсеткіштері) жойылды. Иммиграция елге дәстүрлі қасиеттің қазақ компонентін көшірді (этникалық репатрианттардың негізгі шығу орындары – Өзбекстанның, Қытайдың, Моңғолияның ауылдық жерлері екенін еске алсақ та жеткілікті). Кейбір бағалаулар бойынша тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанға елдегі демографиялық жағдайға айтарлықтай әсер еткен 1,1 миллионға жуық этникалық репатрианттар келді. Ішкі көші-қон, өз кезегінде, қоныстандыру жүйесінің этникалық құрамын айтарлықтай өзгертті. Қазір ауыл халқының да, қала халқының да көпшілігі қазақтар.

6 кесте - 2009-2019 жылдардағы халықтың сыртқы көші-қоны (мың адам)

жылдар	иммиграция	эмиграция	миграциялық сальдо
2009	41.5	34.0	7.5

№6 кестенің жалғасы			
2010	42.1	26.5	15.6
2011	38.0	32.9	5.1
2012	28.3	29.7	-1.4
2013	24.1	24.4	-0.3
2014	16.8	28.9	-12.1
2015	16.6	30.0	-13.4
2016	13.8	34.9	-21.1
2017	15.6	37.7	-22.1
2018	12.7	41.9	-29.2
2019	12.5	45.2	-32.7
барлығы	262.0	366.1	-104.1

Дереккөз: www.stat.gov.kz

Біртіндеп этникалық репатриацияның демографиялық үрдістерге әсері азаяды (6-кестені қараңыз). 2009-2019 жылдары ол 3,3 есе қысқарды. Осы кезде эмиграция 1,3 есе өсті. Нәтижесінде 2012 жылдан бастап сыртқы көші-қонның біртіндеп өсіп жатқан теріс сальдосы қайтадан байқалды.

Сонымен республиканың демографиялық дамуы эндогендік этникалық негізде айқын байқалады. Қалай болғанда да, табиғи өсімнің 90 %-ын қазақтар айқындайды. Бірақ егеменді мәнді сипаттайтын түпкілікті тұжырымдар айту ертерек, өйткені көбею үрдістерінің эволюциясы белгілі бір дәрежеде кеңестік Қазақстанда болған оқиғалардың салдары болып табылады. Әңгіме 1950-60 жылдары қазақ этносының басынан кешкен демографиялық жарылыс және халықтың жас құрылымының өзгеруіне әлі де әсер ететін оның толқындары туралы болып отыр. «Кеңестік» демографиялық өткен кезең толқынның «шыңы» құлаған ХХІ ғасырдың оныншы жылдарында айқын көрінді (7-кестені қараңыз).

7 кесте - 2010, 2016 жылдардағы Қазақстан халқының жас құрылымы (мың адам)

Жас	2010			2016			2016 жылдан 2010 (%)		
	барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде	
		қала	ауыл		қала	ауыл		қала	ауыл
барлығы	16203,3	8819,6	7383,7	17669,9	10035,6	7634,3	9,1	13,8	3,4
0-4	1643,2	780,3	862,9	1912,7	1090,1	822,6	16,4	39,7	-4,7
5-9	1191,3	563,4	627,9	1648,4	869,7	778,7	38,4	54,4	24,0
10-14	1169,4	546,3	623,1	1233,4	614,5	618,9	5,5	12,5	-0,7
15-19	1498,8	784,3	714,5	1132,1	568,4	563,7	-24,5	-27,5	-21,1
20-24	1630,5	943,6	686,9	1425,5	801,9	623,6	-12,6	-15,0	-9,2
25-29	1379,6	792,6	587,0	1641,2	1029,5	611,7	19,0	29,9	4,2
30-34	1231,3	696,2	535,1	1402,0	841,0	561,0	13,9	20,8	4,8
35-39	1153,0	649,3	503,7	1230,6	724,5	506,1	6,7	11,6	0,5
40-44	1061,1	591,4	469,7	1131,9	655,8	476,1	6,7	10,9	1,4
45-49	1108,0	620,9	487,1	1041,4	598,7	442,7	-6,0	-3,6	-9,1
50-54	916,4	517,0	399,4	1046,8	600,4	446,4	14,2	16,1	11,8

№7 кестенің жалғасы									
55-59	713,5	408,1	305,4	913,4	528,7	384,7	28,0	29,0	26,0
60-64	478,9	281,5	197,4	667,2	391,5	275,7	39,3	39,1	39,7
65-69	341,6	191,4	150,2	480,3	290,9	189,4	40,6	52,0	26,1
70+	686,7	455,3	233,4	763,0	430,0	333,0	11,1	-5,1	42,7

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017 // Статистический сборник / на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. –22-23-бб.

Демографиялық жарылыстан туындаған жас құрылымының «толқындары» мен «сәтсіздіктері» ұзақ уақыт бойы демографиялық үрдістерге қысым жасай алады. Әсері айқын болатын негізгі жас топтарын бөліп алайық. Біріншіден, бұл өкілдері «оныншы» жылдардың ортасында негізінен 50-ден 69 жасқа дейін болған демографиялық жарылыс ұрпағы (7-кестені қараңыз). 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда халық құрылымындағы осы топтың үлес салмағы 15,1 %-дан 17,6 %-ға дейін ұлғайды. Болашақта негізінен қазақтардан құралған демографиялық жарылыс ұрпағы, халықтың қартаю үрдістеріне, өлімнің жалпы коэффициентінің жоғарылауына әсер етеді.

Екінші жағынан, 1980 жылдары репродуктивті әлеуетті белсенді түрде жүзеге асырған «жарылыс ұрпағы» алғашқы демографиялық толқынды тудырды. 2016 жылғы жас құрылымында толқын негізінен 25-39 жастағы балалар тобында тіркелді. Халықтың репродуктивті белсенді бөлігінің көптігі бала туудың өсуіне әкелді. Мәселен, 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда 0-9 жастағы балалар саны 51,3 %-ға өсті. Егер 2010 жылы осы жас тобының халық құрамындағы үлес салмағы 17,5 %-ды құраса, 2016 жылы 20,1 %-құрады. ХХІ ғасырдың басында бала туудың айтарлықтай өсуі 1950-60 жылдардағы демографиялық жарылыстан туындаған «Бірінші толқын» өкілдерінің репродуктивті белсенділігінің салдары болып табылады.

Жас құрылымына 1990 жылдардағы дағдарыстық оқиғалар да әсер етті. Бұл уақытта бала туу саны күрт төмендеді. Мәселен, егер 1986-1987 жылдары Қазақстанда 827,9 мың бала туылса (демография тарихындағы рекордтық көрсеткіштер), ал 1996-1997 жж. – 487,7 мың немес 1,7 есе аз [2; 93-б.; 3; 31-б.]. Нәтижесінде 2016 жылдың жас құрылымында алдағы жылдары көбею деңгейі тәуелді болатын репродуктивті ұрпақ (15-24 жас) өте аз. 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда оның саны 18,3 %-ға қысқарды (86-кестені қараңыз).

Осылайша кеңестік мұраның инерциясы модернизация дамуының қиындықтарымен бірге егеменді демографиялық жүйенің жұмысында өте қарама-қайшы үрдістердің пайда болуына әкеледі. Сонымен қалалық әлеуметтік тауашаларды табысты игеру үшін сапалы білім, кәсібилік және т.б. үлкен маңызға ие. Қалалық өмірдің осы және басқа стандартты өлшем шарттарының жиынтығы әрдайым туу деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Бұл үрдіс Қазақстанда 1970-80 жылдары айқын көрінді. Бірақ оның «титулдық емес» халқын, негізінен республика қалаларында саны жағынан басым болған орыстар айқындады.

Егеменді Қазақстанның КСРО құрамында еуропалық этникалық топтардың өкілдері болған жылдары құрылған әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени қалалық тауашаларды ауылдық жерлерде қалыптасқан репродуктивтік нормаларды жаңа тұрғылықты жерге көшіретін қазақтар құрады. Мұны 2000-2019 жылдардағы табиғи өсу көрсеткіштерінің серпіні дәлелдейді (8-кестені қараңыз).

8 кесте - 2000-2019 жж. Қазақстанның қала және ауыл халқының бала туу, өлім-жітім, табиғи өсуі (1000 адамға шаққанда)

	2000	2010	2019
Туылғандар			
барлық халық	14,9	22,5	21,7
қала халқы	13,6	21,6	22,1
ауыл халқы	16,6	23,6	21,2
қайтыс болғандар			
барлық халық	10,1	8,9	7,2
қала халқы	11,3	9,4	7,5
ауыл халқы	8,5	8,4	6,7
табиғи өсім			
барлық халық	4,8	13,6	14,5
қала халқы	2,3	12,2	14,6
ауыл халқы	8,1	15,2	14,5

Дереккөз: Демографический ежегодник регионов Казахстана. Статистический сборник. Алматы, 2006. 211-213 б. (www.stat.gov)

8-кестеден көріп отырғанымыздай, 2000-2019 жылдары табиғи өсім коэффициенті 3,0 есе өсті. Бұл ретте қалаларда өсу қарқыны ауылдық жерлерге қарағанда 3,5 есе жоғары болды (қалаларда 6,3 есе, ауылдарда 1,8 есе). Ең үлкен өсім ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығында байқалды.

Бұл бірінші демографиялық толқынның ұрпағы бала туу жасына енгендігімен түсіндіріледі, ал оның ең жоғары репродуктивті белсенділігі әлеуметтік-экономикалық тұрақтандыру кезеңімен сәйкес келді. Бала туудың жалпы коэффициенттерінің өсуіне, табиғи өсуге «этникалық алмастыру» деп аталатын әсер айтарлықтай маңызға ие. Мұның мәні – көбею деңгейі төмен тұрғындардың эмиграция нәтижесінде елден кетуі. Қазақтардың үлес салмағының артуы табиғи өсім коэффициенттерінің тез өсуіне алып келеді. Бірінші кезекте бұл этникалық құрамның ауысуы анағұрлым айқын болған қазақстандық қалаларға қатысты. Егер тұтастай республика бойынша табиғи өсім көрсеткіші 2000-2010 жылдары 2,8 есе өссе, ал қалаларда 5,3 есе артты. Қазақ халқы әрдайым басым болған ауылдық жерлерде серпін онша айқын емес (өсу 1,9 есе).

2010-2019 жылдары халықтың көбею көрсеткіштері тұрақталды. «Еуропалық» стандарттарға негізделген бұрынғы демографиялық жүйеден егемендікке өту уақыты аяқталуда. Шамасы, сол кезде қалыптасқан үрдістер алдағы жылдары мәселенің мәнін анықтайды. Бұл үрдістер қазақстандық әйелдердің бала туу жасының коэффициенттерінде, бала туудың жиынтық коэффициентінде айқын көрінеді (9-кестені қараңыз).

9 кесте - 2009-2019 жылдардағы Қазақстанның қала және ауыл халқының бала тууының жас коэффициенттері (балиғат жастағы 1000 әйелге шаққанда)

әйелдің жасы	2009			2019		
	барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде	
		қала	ауыл		қала	ауыл

№9 кестенің жалғасы						
15-49	77,63	71,51	85,92	88,63	86,06	92,68
15-19	28,83	26,46	31,66	23,20	20,65	25,99
20-24	149,17	130,22	176,43	166, 31	155,93	180,96
25-29	152,44	142,81	165,94	172,71	161,36	194,52
30-34	107,00	100,12	116,48	124,33	118,73	134,53
35-39	58,46	53,74	65,02	74,50	73,28	76,51
40-44	14,90	13,66	16,58	20,28	20,01	20,71
45-49	0,66	0,59	0,77	1,03	1,18	0,80
бала туудың жиынтық коэффициенті	2,55	2,32	2,87	2,90	2,75	3,17

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. 175-181 б., 189-190 (www.stat.gov.kz)

9-кестедегі деректер 2009-2019 жылдардағы бала туудың жас ерекшеліктерінің серпінін көрсетеді. Тиісті этникалық статистиканың болмауына байланысты репродуктивті жастағы барлық жас топтарында статистикалық қатарды анықтайтын қазақ әйелдері басым болады деп болжаймыз. Этнодемографиялық даму үрдісін ескере отырып, 2009 жылмен салыстырғанда 2019 жылы қазақ әйелдерінің жас құрылымындағы үлес салмағы одан да артуы тиіс еді. Нәтижесінде Қазақстандағы бала туудың жиынтық коэффициенті 13,7 %-ға өсті (2009 жылы 2,55 және 2019 жылы 2,90). Көші-қон (ішкі және иммиграция) салдарынан репродуктивті әлеует қалаларға көшеді. Бала туудың жас көрсеткіштері Қазақстан қалаларында 20,3 %-ға, ауылдарда 7,9 %-ға өсті. Қалаларда бала туу қарқындылығы ауылдарға қарағанда 2,6 есе жоғары. Сондай-ақ қалаларда бала туудың жиынтық коэффициенті ауылдық жерлерге қарағанда неғұрлым жылдам қарқынмен өсуде (қалаларда 18,5 %-ға, ауылдарда 10,4 %-ға) (9-кестені қараңыз).

Бала туудың жиынтық коэффициенті көрсеткіштерінің серпіні Қазақстанның 1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы қолайлы демографиялық жағдайға тез жақындап келе жатқанын көрсетеді. 1979 жылы ол 3,02-ге теңелді, ал 1980 жылдардың соңынан бастап біртіндеп төмендей бастайды: 1989 жылы – 2,81; 1995 жылы – 2,20; 1997 жылы – 1,86; 1999 жылы – 1,80. 2000 жылдары көрсеткіштің айтарлықтай өсуі байқалады. Нәтижесінде 20 жыл ішінде (1999-2019 жж.) бала туудың жиынтық коэффициенті 1,6 есе ұлғайды (1999 жылғы 1,80-нен 2019 жылғы 2,90-ге дейін).

Осылайша 2009-2019 жылдардағы бала туу коэффициентінің тез өсуі халықтың этнодемографиялық құрамының эволюциясының ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл әртүрлі этникалық құрамы бар аймақтардың мысалында айқын көрінеді. Маңғыстау және Түркістан облыстарында қазақ халқы басым. Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында еуропалық компоненттің үлес салмағы басым. Бұл фактор, авторлардың пікірінше, бала туу үрдісіне шешуші әсер етті (10-кестені қараңыз).

10 кесте - 2019 жылы Қазақстанның кейбір өңірлерінде бала туудың жас коэффициенттері (балиғат жастағы 1000 әйелге шаққанда)

әйелдердің жасы	Маңғыстау облысы	Түркістан облысы	Қостанай облысы	Солтүстік Қазақстан облысы
-----------------	------------------	------------------	-----------------	----------------------------

№10 кестенің жалғасы				
15-49	124.12	126.73	53.17	55.04
15-19	33.98	31.97	18.48	19.15
20-24	226.69	275.81	107.83	98.44
25-29	240.99	262.42	102.04	126.32
30-34	166.71	172.39	75.33	94.07
35-39	104.79	91.54	45.19	46.55
40-44	29.33	22.23	11.81	10.33
45-49	1.91	0.82	0.64	0.43
бала туудың жиынтық коэффициенті	4.02	4.29	1.81	1.98

Дереккөз: www.stat.gov.kz

Маңғыстау және Түркістан облыстарында бала туудың жиынтық коэффициенті, 89-кестенің деректері бойынша, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарына қарағанда екі есе жоғары. Бұл ретте Түркістан облысында қалалық әйелдердің тууының жиынтық коэффициенті 7,27-ге тең (ауылдарда – 3,72). Яғни Түркістан облысының бір қалалық әйелі 2019 жылы статистикалық орташа бағаммен өмір бойы 7-ден астам бала туады. Маңғыстау облысында көрсеткіш біршама төмен, бірақ айтарлықтай – 4,39 (ауылдарда – 3,80). Шымкент қаласында бала туудың жиынтық коэффициенті орташа республикалық көрсеткіштен жоғары (3,32); Нұр-Сұлтанда ол 2,77-ге тең; Алматыда 1,78 [3].

Қала мен ауылға ортақ нәрсе – үрдістің үлкен (30 жастан асқан) жас топтарында әлдеқайда қарқынды жүруі. Осы жастағы әйелдерде әдетте үшінші, төртінші және т.б. балалар пайда болады. Жағдай көбіне олардың ықтимал ең жоғары репродуктивті белсенділік кезеңі негізінен 1990 жылдардағы дағдарыс кезіне сай келгендігімен түсіндіріледі. Нәтижесінде дәстүрлі ортада жиі қалыптасқан отбасындағы балалардың саны туралы идеялар толығымен қанағаттандырылмады. Олар әлеуметтік-экономикалық жағдай әртүрлі болған және бала тууды кейінге қалдыру барған сайын қиындаған қазіргі уақытта іске асады.

Сонымен Қазақстанда көп балалы отбасылардың саны өсуде, егде балиғат жастағы әйелдердің бала туудың жиынтық коэффициентіне қосқан үлесі неғұрлым салмақты болуда. Жағдайдың екі ұштылығы – осы әйелдердің репродуктивті көзқарастарының көбіне кеңес заманында белгілі бір өмір сүру жағдайларында қалыптасуы. Ауылдық ортада «сақталған» дәстүрлі отбасылық-тұрмыстық стандарттар басқа этностардың өкілдері индустриялық-қалалық функцияларды орындаған, көпэтностық жағдайда өздерін неғұрлым жайлы сезінді. Моноэтносты қалыптастыру кезеңінде көп балалы болу, жоғары туу дәстүрлерін сақтау объективті түрде қиын болады, өйткені халықтың өсімін молайту параметрлері «қазақи» негізде жұмыс істейтін қалалық ортамен барған сайын айқындалатын болады.

Бала туу деңгейі жақын арада төмендеуі мүмкін. Бұл қалалық қазақтардың екінші, ішінара үшінші ұрпақта белсенді репродуктивті жасқа ене бастауымен түсіндіріледі. Бұл ұрпақтың негізін 1990 жылдардағы «урбанизация толқыны» өкілдерінің қалада туып, әлеуметтенген балалары құрайды. Олардың репродуктивті жағдайлары аға буынға қарағанда өзгеше. Қалай болғанда да,

балиғат жастағы әйелдердің ең жас жастар тобында (20 жасқа дейін) бала туу көрсеткіші төмендейді (9-кестені қараңыз). Уақыт өте келе «урбанизация толқынының» өкілдері репродуктивті жастағы барлық негізгі топтарды анықтайды.

Сонымен қатар ауылдың ауқымды демографиялық әлеуеті үнемі жаңа урбандалу легін өндіреді. Қазіргі уақытта, біздің ойымызша, біз қалалық кеңістікті игерудің «сандық» нұсқасын байқаймыз. Тез өсіп келе жатқан қала халқын өз массасында кешегі ауыл тұрғындары құрайды, олар қалаға тиісті әлеуметтік-мәдени көзқарастардың едәуір бөлігін алып келді. Бұл көзқарастар жақын болашақта жаңа тұрғылықты жерде «ерімейді». Көптеген дәстүрлі құндылықтардың жоғалуы (соның ішінде репродуктивті) қалалық индустриалды қоғамның ұзақ, эволюциялық құрылысы үрдісінде жүреді. Бұл көбіне қазақстандық орыстарға тән болды. Қазақтар «индустриялық урбандалу» жолынан өткен жоқ, көбіне мемлекеттің қазіргі қала халқы – бұл қалаларда тұратын, тиісті менталитеті бар ауыл қазақтары. Оларға әлі де тұрғылықты жері бойынша ғана емес, шын мәніндегі қала тұрғындары болу керек.

Қазіргі уақытта дәстүрлі құндылықтарды көп жағдайда сақтаған қазақ халқы мемлекеттің қуатты демографиялық ресурсы болып табылады. Республика халқы санының өсу серпінін қалаларда да, ауылдық жерлерде де қазақтар айқындайды. 2019 жылы Қазақстанның барлық дерлік өңірлерінде (Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарынан басқа) олар халықтың басым бөлігі болып табылады. Бұл ретте Атырау, Маңғыстау және Қызылорда облыстарында қазақтардың үлес салмағы 90 %-дан асады. Бұл көрсеткішке Ақтөбе облысы да жақын (11-кестені қараңыз).

11 кесте - 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		Қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	Саны	%	саны	%
Қазақстан	18395.5	100	12587.5	68.4	3471.0	18.9	270.9	1.5	178.0	1.0	1887.5	10.2
Ақмола	738.6	100	379.3	51.4	242.7	32.9	31.8	4.3	26.0	3.5	58.8	8.0
Ақтөбе	869.6	100	720.4	82.8	98.6	11.3	21.6	2.5	5.7	0.7	23.3	2.7
Алматы	2038.9	100	1469.5	72.1	271.9	13.3	3.6	0.2	8.6	0.4	285.3	14.0
Атырау	633.8	100	586.8	92.6	33.4	5.3	0.8	0.1	0.5	0.1	12.3	1.9
Батыс Қазақстан	652.3	100	498.0	76.3	125.6	19.3	9.2	1.4	1.3	0.2	18.2	2.8
Жамбыл	1125.4	100	818.5	72.7	110.0	9.8	2.7	0.2	4.3	0.4	189.9	16.9
Қарағанды	1378.5	100	714.1	51.8	488.9	35.5	40.1	2.9	32.0	2.3	103.4	7.5
Қостанай	872.8	100	355.7	40.8	357.6	41.0	71.8	8.2	27.2	3.1	60.5	6.9
Қызылорда	794.3	100	764.6	96.3	14.6	1.8	0.3	0.0	0.1	0.0	14.7	1.9
Маңғыстау	678.2	100	617.1	91.0	36.8	5.4	1.8	0.3	0.3	0.0	22.2	3.3
Павлодар	753.9	100	394.7	52.4	267.1	35.4	32.4	4.3	20.3	2.7	39.4	5.2
Солтүстік Қазақстан	554.5	100	194.2	35.0	274.6	49.5	22.9	4.1	19.7	3.6	43.1	7.8
Түркістан	1984.0	100	1508.2	76.0	35.5	1.8	0.9	0.0	1.3	0.1	438.1	22.1
Шығыс Қазақстан	1378.5	100	834.8	60.6	496.6	36.0	3.8	0.3	12.9	0.9	30.4	2.2
Нұр-Сұлтан қ.	1078.4	100	852.0	79.0	138.5	12.8	14.2	1.3	9.3	0.9	64.4	6.0
Алматы қ.	1854.7	100	1120.5	60.4	468.1	25.2	10.4	0.6	7.6	0.4	248.1	13.4

№11 кестенің жалғасы												
Шымкент қ.	1009.1	100	676.8	67.1	92.6	9.2	2.6	0.3	1.2	0.1	235.9	23.4

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey))

Нәтижесінде 2009-2019 жылдары Қазақстан халқының өсу қарқыны 14,9 %-ды құрады, бұл алдыңғы онжылдықтағы (1999-2009 жж.) өсу қарқынынан 2,1 есе жоғары. Көшіп келу ағынының қысқаруы салдарынан қазақтар санының өсу серпіні 1999-2009 жылдардағы кезеңімен салыстырғанда біршама төмендеді (26,4 %-дан 24,7 %-ға дейін), бірақ орыстар санының азаю қарқыны да (1,9 есе) төмен болды. Басқа еуропалық топтардың демографиялық эволюциясы олардың санының аздығына байланысты жалпы жағдайға шамалы әсер етеді (12-кестені қараңыз).

12 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	16009.6	100	18395.5	100	114.9
қазақтар	10096.8	63.1	12587.5	68.4	124.7
орыстар	3793.8	23.7	3471.0	18.9	91.5
украиндықтар	333.0	2.1	270.9	1.5	81.3
немістер	178.4	1.1	178.6	1.0	100.1
өзге этностар	1607.6	10.0	1887.5	10.2	117.4

Дереккөздер: Перепись населения Республики Казахстан 2009 г. Краткие итоги. Статистический сборник. / Под ред. А.А.Смаилова. Астана, 2010. – 11 б.; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)).

Республика өңірлері дамуының этнодемографиялық саралануы сақталуда. Бұл көбіне халықтың этникалық құрамына байланысты. Қазақ этносының үлес салмағы көп Оңтүстік және Батыс Қазақстанда неғұрлым жоғары өсу қарқыны тіркелді.

Батыс Қазақстанда қазақтар халықтың 80 %-дан астамын құрайды. Табиғи өсудің жоғары қарқыны аймақта өте аз еуропалық этникалық топтардың кетуінің орнын толтырады (13-кестені қараңыз).

13 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2352.4	100	2834.0	100	120.5
қазақтар	1927.4	81.9	2422.3	85.5	125.7
орыстар	312.3	13.3	294.4	10.4	94.3

№13 кестенің жалғасы					
украиндықтар	40.1	1.7	33.4	1.2	83.3
немістер	7.5	0.3	7.7	0.3	102.7
өзге этностар	65.1	2.8	76.2	2.6	117.0

Дереккөздер: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңыстау облыстары кірді.

2009-2019 жылдардағы бұл көшіп кету егеменді демографиялық тарихтың алдыңғы кезеңдеріне қарағанда әлдеқайда аз болғанын айта кету керек. Мәселен, орыстардың саны 5,7 %-ға қысқарды, ал немістердің саны 2,7 %-ға ұлғайды. Бірақ бұл өсу украиндықтар санының 16,7 %-ға төмендеуі сияқты осы этностардың аздығына байланысты аймақтағы демографиялық үрдістерге әсер етпеді.

Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі оның этникалық әртүрлілігі болып табылады, мұнда табиғи өсімнің жоғары қарқынымен сипатталатын қазақстандық өзбектер, ұйғырлар, дүнгендер жинақы өмір сүреді. Бұл этностардың өсу серпіні жоғары және орыс пен украин халқының кетуінің орнын айтарлықтай толтырады (14-кестені қараңыз).

14 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	7343.8	100	8806.4	100	119.9
қазақтар	5109.7	69.6	6358.1	72.2	124.4
орыстар	1034.6	14.1	992.7	11.3	95.9
украиндықтар	29.9	0.4	20.5	0.2	68.6
немістер	21.5	0.3	23.1	0.3	107.4
өзге этностар	148.1	15.6	1412.0	16.0	123.0

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Оңтүстік Қазақстанға Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Түркістан облыстары және Алматы, Шымкент қалалары кірді.

Сондай-ақ оңтүстік өңірде екі қазақстандық мегополис – Алматы мен Шымкент орналасқан, оған бүкіл республика аумағынан халық келеді. Мәселен, 2009-2019 жылдары Алматы халқының саны 35,8 %-ға өсті, бұл ретте мұнда қазақтар саны 54,7 %-ға артты. Егеменді кезеңде алғаш рет статистика Алматыда орыстар санының (3,3 %-ға) өсуін көрсеткенін атап өткен жөн.

Қазақ халқы санының ең жоғары өсу қарқыны Солтүстік Қазақстанда (31,4 %-ға) байқалды (15-кестені қараңыз). Мұндай өсудің негізгі себебі ішкі көші-қон үрдістерімен түсіндіріледі. Солтүстік Қазақстан «Серпін» бағдарламасы бойынша қоныс аударушыларды қабылдайтын маңызды өңірлердің бірі. Қазақстанға басқа мемлекеттерден келетін этникалық репатрианттардың да едәуір бөлігі осы жерге жіберіледі.

15 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	3575.1	100	3998.1	100	111.8
қазақтар	1655.7	46.3	2175.9	54.4	131.4
орыстар	1355.6	37.9	1280.5	32.0	94.5
украиндықтар	205.9	5.8	173.1	4.3	84.1
немістер	102.5	2.9	102.9	2.6	100.4
өзге этностар	255.4	7.1	265.7	6.6	104.0

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Нұр-Сұлтан қаласы кірді.

Қазақстан Республикасының астанасы Нұр-Сұлтан қаласының қарқынды өсуінің де маңызы зор. 2009-2019 жылдары елорда халқының саны 75,9 %-ға артып, өңірдің басқа елді мекендерінен кетудің орнын толтырды. Астаналық қазақтардың саны 10 жылда екі есеге артты. Солтүстік Қазақстандағы этнос санының 82 %-ға өсуін Нұр-Сұлтан қаласы қамтамасыз етті. Астанада орыстар да көбейді (13,3 %-ға).

Орталық және Шығыс Қазақстанның демографиялық дамуы оңтүстік, батыс және солтүстік өңірлерде байқалатын үрдістерден біршама ерекшеленеді. Мұндағы қазақтардың үлес салмағы бүкіл халықтың жоғары өсу қарқынын қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз. Орталық Қазақстанда халық саны тек 2,7 %-ға өсті (16-кестені қараңыз). Бұл қазақтар санының салыстырмалы түрде жоғары емес өсу қарқынының (14,7 %-ға) және Оңтүстік, Батыс және Солтүстік Қазақстанға қарағанда орыстар санының (7,8 %-ға) неғұрлым қарқынды азаюының салдарынан болды. Өзге этникалық топтардың өкілдігі де қысқарды.

16 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1341.7	100	1378.5	100	102.7
қазақтар	622.3	46.4	714.1	51.8	114.7
орыстар	530.1	39.5	488.9	35.5	92.2
украиндықтар	50.0	3.7	40.1	2.9	80.2
немістер	32.8	2.5	32.0	2.3	97.6
өзге этностар	106.5	7.9	103.4	7.5	97.1

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды облысы кірді.

Шығыс Қазақстан 2009-2019 жылдары халық саны қысқарған республикадағы

жалғыз өңір болып табылады (17-кестені қараңыз).

17 кесте - 2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1396.6	100	1378.5	100	98.7
қазақтар	781.7	56.0	834.8	60.6	106.8
орыстар	561.2	40.2	496.6	36.0	88.5
украиндықтар	7.1	0.5	3.8	0.3	53.5
немістер	14.1	1.0	12.9	0.9	91.5
өзге этностар	32.5	2.3	30.4	2.2	93.5

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан облысы кірді.

Шығыс Қазақстанда өңірге бұрыннан тән демографиялық даму үрдістерінің үйлесімі сақталуда – республикада қазақтар санының ең төмен өсу қарқыны (6,8 %-ға) және орыстар санының ең жоғары қысқару қарқыны (11,5 %-ға). Ал қазақтар мен орыстар өңір халқының 96 %-дан астамын құрайтындықтан, олардың демографиялық қылықтары дамудың жалпы векторын айқындайды.

Сонымен Қазақстан Республикасының 2009-2019 жылдардағы демографиялық дамуының негізгі ерекшелігі үрдістің мәнін қазақтар айқындап отырғандығында. Егер бұл бұрын еуропалық этникалық топтардың эмиграциясының нәтижесінде қысқару салдарынан болса, қазір сыртқы факторлар демографиялық үрдістерге іс жүзінде әсер етпейді. Республиканың демографиялық жүйесі эндогендік негізде толыққанды жұмыс істейді.

Қорытынды. Осылайша XX ғ. соңы-XXI ғ. басында Қазақстан Республикасында жаңа демографиялық жүйе қалыптасады. Үрдістің екі ұштылығы – оның XX ғасырда салынған этнодемографиялық, әлеуметтік-саяси негізге негізделгендігінде. Сондықтан қызмет етудің бастапқы кезеңдері көп жағдайда кеңес заманындағы қазақтардың өмір сүру ерекшеліктерінің салдары болды. Айрықша ерекшелігі КСРО ыдырығанға дейін этнос өкілдерінің 60 %-дан астамы демографиялық қылықтың дәстүрлі нұсқаларын сақтай отырып, ауылдық жерлерде өмір сүргендігі болып табылады. Қала халқының басым бөлігі Қазақстанға негізінен сыртқы көші-қон нәтижесінде келген еуропалық халықтар болды. 1990 жылдары халықтың еуропалық компонентінің едәуір бөлігі көшіп кетті. Бұл бірінші кезекте қазақтарда бала туудың төмендеуімен бірге Қазақстан Республикасында халық санының қысқаруына әкелді. «Кеңестік» демографиялық жүйенің негіздері тез құлдырап, егеменді жүйе өз дамуының басында болған еді. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы үлкен демографиялық дағдарысқа ұшырады.

Жағдай біртіндеп өзгерді. XXI ғасырдың бірінші онжылдығында қазақ этносының әлеуметтік-мәдени өлшемдерінде айқынырақ жұмыс істейтін егеменді демографиялық жүйенің параметрлері жасалды. Бала туу көрсеткіші, табиғи өсім айтарлықтай жақсарды, халық саны тез өсе бастады. 1990 жылдардағы демографиялық дағдарыс жеңілді. Соған қарамастан Кеңес дәуірінің мұрасы

егемен демографиялық жүйенің жұмысына әсер етуді жалғастырды. Біріншіден, ол XX ғасырдың ортасындағы жарылыспен анықталған қазақтардың жас құрылымының эволюциясы арқылы көрінеді.

XXI ғасырдың екінші онжылдығында Қазақстан толық негізде егеменді демографиялық жүйенің негізін қалады. Оның жұмыс істеу ерекшелігі – даму векторының негізінен тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан құбылыстармен анықталуы. Бұл кезде сыртқы көші-қонның рөлі барынша азайтылды, халық санының серпінін республикада, оның ішіндегі қалаларда халықтың көпшілігіне айналған қазақ этносының көбеюі айқындайды. Қазіргі демографиялық ахуалдың өзіне тән ерекшелігі қазақтардың жылдам урбанизациясы болып табылады. Нәтижесінде қала халқының көбею көрсеткіштерінің серпіні ауылдық жерлерге қарағанда әлдеқайда жоғары. Қала халқының едәуір бөлігін тиісті репродуктивті ережелерді жаңа тұрғылықты жерге көшіретін кешегі ауыл тұрғындары құрайтын қалалық кеңістікті «сандық» игеру кезеңі байқалады. Уақыт өте келе жағдай өзгереді, өйткені жас репродуктивті жастар топтарындағы туу көрсеткіші төмендейді.

Егеменді демографиялық жүйенің өлшем шарттары орта, тіпті одан да алыс болашаққа қандай болатынын айту қиын. Бүгінде қазақ этносының тарихында алғаш рет оның даму векторы қалаларда орналасқаны көрініп тұр. Егеменді нұсқалар қазақстандық орыстардың «қалалық тәжірибесін» жаңғыртпайды деп болжауға болады. Қалалық орыстар, әсіресе КСРО аймақтарынан қоныс аудару нәтижесінде Қазақстанға келгендер қазақ ортасымен, жалпы қазақ мәдениетімен әлсіз байланыста болды. Кеңестік қалалық қазақстандық орта қазақтың ауылдық ортасымен іс жүзінде байланыспады, оның мәдениетімен қоректенбеді. Бір-бірімен байланыссыз «параллель әлемдер» болды. Қазір ауыл-қала кеңістігі көптеген отбасылық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени ағымдармен тығыз байланысты біртұтас ағза ретінде жұмыс істейді. Бірте-бірте жаңа тұрғылықты жерде кеңейтілген көбею жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын дәстүрлі отбасылық-ұрпақ құрылым қалпына келтірілуде.

Осылайша мемлекеттің егеменді мәнін көрсететін қазақстандық демографиялық жүйенің қалыптасуы бірнеше күрделі кезеңдерден өтті. Қазіргі уақытта Қазақстанның демографиялық ырғағын, бір жағынан, өткеннің әлеуметтік-мәдени нормаларын сақтаған, екінші жағынан, жаңғыртудың жедел даму мәселелерін шешетін қазақтар айқындайды. Дәл осындай үйлесімде Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық дамуының болашағы көрінеді.

Әдебиеттер тізімі / Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента страны народу Казахстана «Казахстан 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», 1997 г // [Электронный ресурс] <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030>.
2. www.stat.gov.kz.
3. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990.

References:

- Nazarbaev N.A. Poslanie Prezidenta strany narodu Kazakhstana "Kazakhstan 2030: Protsvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostoianiia vseh kazakhstantsev", 1997 g // [Elektronnyi resurs] <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030>. [in Russian].
- www.stat.gov.kz.
- Demograficheskii ezhegodnik. 1990: Goskomstat SSSR. – M.: Finansy i statistika, 1990. [in Russian].